

Risico- en protectieve factoren in moderne gezinnen: reden tot optimisme of reden tot pessimisme?

Mirjam Aalbers-van Leeuwen, Liesbeth van Hees & Jo Hermanns

Family modernization related to risk and protective factors: reasons to be optimistic or pessimistic?

This article describes the trends in society leading to a shift in the presence of risk and protective factors in families. Starting point is family modernization; a process that is viewed both in an optimistic and in a pessimistic way. An inventory of risk and protection that are related to family modernization leads to the conclusion that, though in some domains of family life, risks seem to increase, this is counterbalanced by an increase in the prevalence of protective factors. There always will be families that have to deal with risk factors, but nevertheless a trend seems to be developing that supports an optimistic view on the future of children that grow up in modern families.

Trefwoorden: Opvoeding, onderzoek, gezin

Inleiding

Met het verstrijken van de 20^e eeuw wordt op tal van maatschappelijke terreinen de balans opgemaakt. Ook een evaluatie van de positie van het gezin lijkt daarbij zinvol. Is het gezin aan het begin van de nieuwe eeuw een bron van zorg of van vreugde?

Bij het opgroeien van kinderen zijn risico's onvermijdelijk, ze horen bij het leven. Er is dan ook veel onderzoek naar gedaan, mede om het effect hiervan vast te stellen voor de ontwikkeling van het kind. Toch blijken de meeste kinderen zich ondanks deze risico's voorspoedig te ontwikkelen; er blijken factoren te zijn die de kans op het ontstaan van probleemgedrag verkleinen, de zogenaamde protectieve factoren.

De Nederlandse samenleving en ook de opvoeding zijn aan verandering onderhevig, waarbij de vraag gesteld kan worden in hoeverre deze veranderingen van invloed zijn op de risico- en protectieve factoren. Meer concreet kan men zich afvragen of veranderingen in de samenleving leiden tot een verschuiving van de aanwezigheid van risico- en protectieve factoren. Het uitgangspunt hierbij is de modernisering van het gezin zoals deze zich de afgelopen dertig jaar heeft ontwikkeld. Belangrijkste kenmerk van dit proces is de overgang van een bevels- naar

Mirjam J.A. Aalbers-van Leeuwen en **Liesbeth J.M. van Hees** zijn beiden werkzaam als pedagoog.

Jo Hermanns is deeltijdhoogleraar opvoedkunde aan de Universiteit van Amsterdam en daarnaast werkzaam in CO ACT Consult, Maatschap voor beleids- en organisatie-advies.

Correspondentie: M.J.A. Aalbers-van Leeuwen, De Biezen 6, 1394 LS Nederhorst den Berg

een onderhandelingshuishouding (De Swaan, 1982). Volgens Du Bois-Reymond betekent dit in het gezin een afname van conventioneel-conformistische gedragsstijlen en waardepatronen (inclusief opvoedingsdoelen) ten gunste van een opvoeding tot zelfstandigheid, individualiteit en weerbaarheid, gebaseerd op argumentatieve en onderhandelingsgerichte interactievormen (Du Bois-Reymond, 1992).

Uit de hierboven beschreven oriëntatie op het probleem wordt de volgende vraagstelling geformuleerd: *Welke risico- en protectieve factoren zijn -in moderne Nederlandse gezinnen- van invloed op het opvoedingsgedrag en uiteindelijk op het kind?* Op deze vraag probeert de hier beschreven literatuurstudie een antwoord te geven. Belangrijke begrippen bij de selectie van literatuur waren de ontwikkelingen binnen het moderne gezin, de definiëring van de begrippen risico en protectie en het verzamelen van gedocumenteerde risico- en protectieve factoren. In dit artikel staan factoren die betrekking hebben op de ouder-kind interactie, de opvoeder, de gezinssituatie en de gezinssomstandigheden centraal. Alhoewel wordt onderschreven dat er ook andere factoren van invloed zijn op de ontwikkeling van het kind, zoals karakteristieken van het kind en factoren met betrekking tot de schoolsituatie en de vriendenkring, zullen deze buiten beschouwing blijven. De keuze voor de factoren die in dit artikel besproken worden is ingegeven door de aard van de vraagstelling, die primair is gericht op het gezin en het opvoedingsgedrag.

In deze bijdrage zal allereerst het model van risico- en protectieve factoren kort worden beschreven. Daarna worden de trends in kaart gebracht die van invloed zijn op gezin en samenleving. Vervolgens wordt de relatie beschreven tussen het model van risico- en protectieve factoren en de consequenties van de geconstateerde trends. Dit resulteert in een interpretatie van deze trends in termen van risico- en protectieve factoren, die wordt weergegeven met behulp van tabellen. We sluiten deze bijdrage af met een korte reflectie op het pedagogische belang van de bevindingen.

Het model van risico- en protectieve factoren

Van oudsher is het begrip risico veel gebruikt in de ontwikkelingspsychopathologie. Wanneer dit begrip wordt gebruikt in het kader van het model van risico- en protectieve factoren lijkt de definitie van Hermanns (1987) het meest volledig, aangezien hij het begrip 'risicofactor' nader specificeert en de 'verhoogde kans' in statistisch perspectief brengt. Hij definieert een risicofactor namelijk als 'een gebeurtenis, omstandigheid of eigenschap, waarvan bekend is dat er een statistisch grotere kans op een (soms veel later optredend) probleem in de ontwikkeling van het kind mee geassocieerd is' (Hermanns, 1987, p. 49). Hierbij dient te worden opgemerkt dat die grotere kans in verhouding nog steeds klein is. Het gaat echter om een *statistisch significant verschil* tussen kinderen die wel en kinderen die niet in aanraking komen met een specifieke risicofactor (Hermanns, 1998). Inherent hieraan is dat de aanwezigheid van de risicofactor geen zekerheid geeft, dat een stoornis ook daadwerkelijk optreedt.

Een wezenlijk onderdeel van het model is het principe van de cumulatie. Uit onderzoek is gebleken dat vaak het aantal risicofactoren een betere voorspeller lijkt te zijn van stoornissen dan de aanwezigheid van één nader omschreven factor (Rutter, 1975; Sameroff, 1985; Sameroff & Fiese 1992; Sameroff et al., 1993). Opmerkelijk is dat dus het aantal en niet zozeer de aard van de meegemaakte gebeurtenissen van belang is (Ten Brink & Veerman, 1998).

Het onderzoek naar risicofactoren maakte in de jaren zeventig een expansieve groei door. In de jaren tachtig daarentegen werd onderzoek steeds vaker gericht op bescherming en weerstand (Garmezy & Phipps-Yonas, 1984). Kennelijk ontstond

het besef dat, ondanks het bestaan van risicofactoren, er ook factoren zijn die de kans op probleemgedrag verkleinen: protectieve factoren. Ten Brink en Veerman (1998) definiëren protectieve factoren als volgt: protectieve factoren zijn, in een groep, factoren die samengaan met een verminderde kans op het vertonen van een stoornis, *gegeven de aanwezigheid van een onderkend risico*. Deze omschrijving impliceert dat de werking van een protectieve factor alleen bestaat in aanwezigheid van een risico. Er is derhalve sprake van een interactieve werking, ook wel buffereffect genoemd.

Yoshikawa (1994) presenteert een cumulatief beschermingsmodel. Dit protectiemodel kent dezelfde uitgangspunten als gehanteerd door Rutter (1975), namelijk dat protectieve factoren causaal zijn in plaats van eenvoudige correlaten en dat ze interactief zijn, zodat de aanpak van problemen door een constellatie van protectieve factoren preventief gezien effectiever is dan inzetten op één of twee protectieve factoren.

In verschillende onderzoeken (Garbarino, 1990; Sameroff & Fiese, 1992; Yoshikawa, 1994) wordt voor de indeling van risico- en protectieve factoren gebruik gemaakt van de sociaal-ecologische theorie van Bronfenbrenner (1986, 1993). Hij onderscheidt de ecologische omgeving in vier systemen, te weten micro-, meso-, exo- en macrosystemen, waarin de gelaagdheid van de, voor de kinderlijke ontwikkeling relevante, sociale omgeving tot uitdrukking wordt gebracht. Deze vier systemen zijn onderling van elkaar afhankelijk. Belangrijk hierbij is de onderkenning dat er sprake is van een voortdurende wederzijdse beïnvloeding, waarbij ook het kind als participant veranderingen teweegbrengt.

Gezin en samenleving

Welke trends in opvoedingsgedrag en welke maatschappelijke ontwikkelingen zijn van invloed op het gezin in Nederland? Het lijkt geoorloofd te stellen dat er de afgelopen decennia een groot aantal veranderingen heeft plaatsgevonden in het Nederlandse gezinsleven. Zelfs een traditioneel gezin uit de jaren negentig zit anders in elkaar dan een gezin van 40 jaar geleden (Du Bois-Reymond, 1996). Het moderne gezin vertoont in dat opzicht nog meer veranderingen. Qua verschijningsvorm wordt het steeds diverser (Van Praag & Niphuis-Nell, 1997) maar qua typering blijkt het homogener te worden (Corijn, 1996). De overgang van een bevelshuishouding naar een onderhandelingshuishouding (De Swaan, 1982) en het sterke accent op onderlinge verbondenheid (Hermanns & Vergeer, 1996) wijzen op een toename van het aantal gezinnen die als communautair zijn te typeren. Er is hierbij sprake van een grote mate van -bewuste- keuzevrijheid, gekoppeld aan het dragen van verantwoordelijkheid voor de gemaakte keuze. De vrouw wordt op steeds latere leeftijd voor de eerste maal moeder (Peeters & Woldringh, 1994). Zij kiest vaker voor een parttime baan naast het moederschap (Van der Avort et al., 1996), waardoor de behoefte aan kinderopvang en zorgverlof diensengevolge nog steeds toeneemt (Peeters & Woldringh, 1994; Van Praag & Niphuis-Nell, 1997). Dit moderne gezin bestaat veelal uit twee opvoeders, niet noodzakelijkerwijs de hele opvoeding dezelfde (Corijn, 1996), met twee kinderen (De Beer, 1997). Dit gezin woont als een zelfstandige en kleine sociale eenheid in een zogenaamde eengezinswoning, waarin binnenshuis speelruimte is voor de kinderen in tegenstelling tot buitenshuis. Volgens Van Praag en Niphuis-Nell (1997) is de inkomenssituatie van tweeverdieners met twee kinderen gemiddeld genomen voldoende te noemen. Zij stellen dat als deze situatie verandert in een eenoudergezin, uitkeringsafhankelijken of eenverdieners met drie of meer kinderen, de situatie minder rooskleurig wordt.

Het opvoedingsgedrag binnen het moderne gezin kan worden gekenmerkt door veel steun aan en betrokkenheid bij de kinderen, waarbij sprake is van een autoritaire controle (Van Praag & Niphuis-Nell, 1997). Opvoeders zijn zich steeds meer bewust van de toenemende complexiteit van de opvoeding (Rispen et al., 1996). De voortschrijdende individualisering is hier debet aan en heeft tot gevolg dat reflectie een wezenlijk onderdeel is geworden van het opvoedingshandelen (Du Bois-Reymond, 1991).

Het moderne gezin is geen gesloten eenheid maar een open netwerk, dat door de individuele gezinsleden zelf wordt opgebouwd en vooral uit enkelvoudige relaties bestaat (Van den Brink, 1997). Sociale vaardigheden zijn voor de opbouw van zo'n netwerk onontbeerlijk; opvoeders onderkennen dit belang ook voor hun kinderen (Brinkgreve & Van Stolk, 1997). Daarnaast zijn belangrijke opvoedingsdoelen autonomie (Van Praag & Niphuis-Nell, 1997) en een goede opleiding (Brinkgreve & Van Stolk, 1997).

Het hier geschetste beeld van het moderne gezin en de richting waarin het zich de afgelopen decennia heeft ontwikkeld, biedt de mogelijkheid de consequenties van de hier geschetste trends te beschrijven in termen van risico- en protectieve factoren. Vervolgens worden mogelijke verschuivingen in de aanwezigheid van deze factoren inzichtelijk gemaakt. Tenslotte wordt er op basis van de verworven inzichten een antwoord gegeven op de vraag of het moderne gezin een bron van zorg of van vreugde is. Kortom, is er reden tot optimisme of tot pessimisme?

Consequenties van de trends in termen van risico en protectie

In deze paragraaf zullen eerst de verschillende trends in de gezinsontwikkeling die hierboven zijn genoemd worden besproken. Het zal blijken dat er aan vele trends een afname c.q. toename van gedocumenteerde risicofactoren en protectieve factoren verbonden zijn. Er is gebruik gemaakt van risico- en protectieve factoren die zijn gedocumenteerd in overzichtsartikelen van Bartlett (1997), Ten Brink en Veerman (1998), Groenendaal et al. (1987), Hermanns (1987, 1998), Laucht et al. (1997), Peeters en Woltringh (1993), Rispen et al. (1994), Veerman (1988) en Yoshikawa (1994). Voor een overzicht van de relevante risico- en protectieve factoren, die in relatie worden gebracht met de geconstateerde trends, wordt verwezen naar tabel 1 t/m 3.

Van bevel naar onderhandeling

De toename van het aantal ouders dat via overreding, praten en bespreken met kinderen controle tracht te houden, waarbij zij betrokken zijn bij het wel en wee van hun kinderen, betekent dat mag worden verondersteld dat 'een laissez faire' en 'een autoritaire' opvoedingsstijl minder vaak voor zullen komen. Risicofactoren, horend bij een autoritaire opvoedingsstijl, zoals 'rigide opvoedingsattitude van ouders', 'commanderen' en 'het gewoonlijk fysiek straffen van het kind' zullen afnemen. Risicofactoren verbonden aan een laissez faire opvoedingsstijl, zoals 'het ontbreken van structuur en regels' en 'het ontbreken van toezicht' zullen eveneens minder frequent voorkomen.

Binnen deze trend, waarin de verandering wordt beschreven van ouders die het gezag niet langer dwingend opleggen maar dit met liefde en redelijkheid uitoefenen (Van der Ploeg, Scholte & Nijkerk, 1990), kunnen twee dimensies - discipline en betrokkenheid - worden onderscheiden.

Vanuit een toenemende betrokkenheid van ouders bij hun kinderen, mag worden verondersteld dat risicofactoren als 'het ontbreken van warmte, gene-

genheid, intimiteit en ouderlijke affectie' en 'geen sensitieve, responsieve opvoedingsstijl' zullen afnemen. Risicofactoren als 'overmatige betrokkenheid', 'grote prestatiedruk, overmatige kritiek, te hoge verwachtingen' en 'overprotectie' lopen daarentegen de kans frequenter voor te komen. Daartegenover staat dat protectieve factoren, zoals 'ondersteunende, open opvoedingsfeer', 'goede relatie met ouders' en 'ouderlijke steun' de relatie tussen ouder en kind steeds meer zal kenmerken. De dimensie betrokkenheid beweegt zich derhalve in een goede richting.

Ten aanzien van de dimensie discipline kan worden gezegd dat de onderhandelingscultuur binnen gezinnen er toe kan leiden dat protectieve factoren, zoals 'consequente regelgeving' en 'respect voor het individu' de gezagsverhouding tussen ouder en kind steeds meer zullen kenmerken. Echter, er zijn ook ouders die het gevoel hebben deze controle over hun kinderen te verliezen, waardoor een risicofactor als 'pedagogische onmacht' de kans loopt frequenter voor te komen. Vanuit deze onmacht kunnen ouders vaker gaan 'schreeuwen, straffen en dreigen'. Dit komt dan niet voort uit de macht zoals de autoritaire opvoeder die laat gelden, maar uit de onmacht van de autoritatieve opvoeder.

Gezinsvormen

Ten aanzien van de gezinsvormen kan onder andere de toename van de diversiteit van de gezinssamenstelling worden genoemd. De grotere verscheidenheid aan huishoudens kan mede worden toegeschreven aan de toename van het aantal echtscheidingen, wat traditioneel wordt gezien als een risicofactor (Du Bois-Reymond, 1996; Hermanns, 1987). Op grond van de toename in diversiteit van huishoudens, naast de risicofactor echtscheiding, mag worden aangenomen dat de kans op aanwezigheid van de risicofactoren 'instabiliteit in gezinssamenstelling c.q. wisselende ouderfiguren' en 'eenoudergezin' - en daardoor 'afwezigheid van andere verzorgers dan de moeder' - zal toenemen. Doordat het aantal stiefgezinnen toeneemt en de aanpassing hieraan niet altijd zonder problemen verloopt, kan worden verondersteld dat er een toename plaatsvindt van het vóórkomen van de risicofactoren 'vervangende ouder', 'overheersen van disharmonie en conflict' en 'conflictueuze relatie met (stief)broertjes en -zusjes'. Daarentegen kan het aangaan van nieuwe relaties van de ouder ertoe leiden dat 'de ouder iemand vindt die bij hem/haar past en dezelfde waarden deelt'.

Ook is de invloed van de gezinsgrootte op de opvoeding dan wel de ontwikkeling van kinderen te noemen. De kleiner wordende gezinnen leiden ertoe dat de kans op de aanwezigheid van de risicofactoren 'grote gezinnen', 'tussenkind zijn', 'ontbreken van aandacht', 'ongewenst kind zijn', 'geboorte broertje of zusje' kan afnemen. De kans op aanwezigheid van de risicofactoren 'overmatige betrokkenheid' en 'overprotectie' kan toenemen doordat ouders meer tijd en aandacht per kind hebben. Overigens wordt het 'enig-kind zijn' (een groeiende groep) vaak als risicofactor beschreven, alhoewel uit de literatuur niet blijkt dat deze als zodanig is gevalideerd. Consequentie van het enig-kind zijn is dat factoren zoals 'conflictueuze of juist positieve relaties met broertjes en zusjes' afnemen.

Een andere ontwikkeling is het tijdstip van de eerste zwangerschap. Door onder meer het stijgende opleidingsniveau en de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen, krijgen vrouwen gemiddeld op steeds latere leeftijd hun eerste kind. Er zijn volgens Van Praag en Niphuis-Nell (1997) geen aanwijzingen dat het uitstel van het moederschap van invloed is op de opvoedingskwaliteit. Door het uitstellen van de eerste zwangerschap neemt wel de kans op een natuurlijke conceptie af waardoor IVF en adoptie kunnen toenemen. De vraag kan worden gesteld welke mogelijke effecten dit heeft op de ouder-kindrelatie en de opvoe-

ding. Zo zouden de verwachtingen van personen die op deze wijze ouder van een kind worden, te hoog gespannen kunnen zijn. Dit kan leiden tot risico's als 'over-protectief gedrag' of tot teleurstelling over het ouderschap. In geval van adoptie worden deze risico's nog verhoogd door het feit dat adoptiekinderen al vaak een probleemgeschiedenis achter zich hebben. Aan de andere kant laat onderzoek naar de effecten van kunstmatige bevruchtingstechnieken ook het omgekeerde zien. IVF-moeders scoorden in een onderzoek van Van Balen (1995) hoger op emotionele betrokkenheid en ouderlijke zelfwaardering. Ook Golombok (1995) constateert dat zowel 'kunstmatige' als adaptief ouders hoog scoren op betrokkenheid, warmte en ouder-kindinteractie. Samengevat kan een toename worden verwacht van de kans op de risicofactoren 'grote prestatiedruk, overmatige kritiek, te hoge verwachtingen' en 'overprotectie' en een afname van 'ontbreken van warmte, genegenheid, intimiteit en ouderlijke affectie', 'een ongewenst kind zijn' en 'beperkte opleidingsgraad ouders' - en als gevolg daarvan - een toename van de protectieve factor 'hogere SES'. Ten aanzien van de overige protectieve factoren wordt verondersteld dat 'competente, liefhebbende, geduldige en goed geïn-geëerde ouders' en 'gezinscohesie en warmte' zullen toenemen.

Gezinnen, zorg, arbeid en inkomen

Verondersteld wordt dat het aantal gezinnen waarin zorg, arbeid en inkomen door beide ouders wordt gedeeld, de komende jaren zal blijven toenemen. Volgens Vandell en Ramanan (1992) is het werken van moeders (als de vaders ook al werken) geen risicofactor, mits het werk door haarzelf als zinvol en niet als gedwongen (bijvoorbeeld door de financiële situatie) wordt ervaren en er kwalitatief goede kinderopvang beschikbaar is. De betrokkenheid op het kind blijkt volgens Van der Ploeg en Scholte (1990) van doorslaggevende betekenis. Goossens en Tavecchio (1989) constateren dat werkende moeders gemiddeld iets actiever en interactiever (ook verbaal) met hun kind of kinderen zijn in de uren dat zij samen zijn. Daarbij stellen Peeters en Woldringh (1993) dat voor gezamenlijke activiteiten en gezamenlijk thuis aanwezig zijn, buitenshuis werkende moeders over het algemeen minder tijd beschikbaar hebben dan moeders die dat niet doen. Het buitenshuis werken van de moeder blijkt volgens Van Dam en IJzendoorn (1990) geen invloed te hebben op het sensitief en responsief reageren op het kind. Ook Hoffman (1989) stelt dat als moeders tevreden zijn met hun situatie als werkende moeder, er een positief verband bestaat met de kwaliteit van de moeder-kind relatie en de diverse vaardigheden van het kind. Ondanks dat in veel onderzoek wordt geconcludeerd dat het buitenshuis werken van de moeder geen invloed heeft op de opvoeding van het kind, is de risicofactor 'werkende moeder' wel als zodanig gevalideerd. Bovendien lijkt in de middenfase van het leven, tussen de 25 en 45 jaar, een piekbelasting te ontstaan bij ouders; tegelijkertijd moet er gewerkt worden aan relatie, carrière en gezin. Deze druk kan leiden tot een toename van risicofactoren zoals 'het ontbreken van gezamenlijke activiteiten' en 'stress bij moeders'.

Naast de combinatie van zorg, werk en inkomen verandert de financiële situatie van gezinnen. Gegeven de ontwikkeling dat er een verbetering van de inkomenspositie van gezinnen waarneembaar is door een toename van het tweeverdienschap, mag worden verondersteld dat het aantal gezinnen met een 'hogere SES' toeneemt. Daarentegen is er ook sprake van een stijging van het aantal eenoudergezinnen. Deze gezinnen leven vaker op een minimumniveau en zullen eerder in aanraking komen met risicofactoren als 'armoede', 'sociale isolatie van de ouders/gebrekking sociaal netwerk van de ouders' en 'lage SES'.

Gezin en huisvesting

Het moderne gezin woont als een zelfstandige en kleine sociale eenheid. De huisvesting kan meer of minder riant zijn, maar heeft doorgaans voldoende leefruimte. Kinderen in moderne gezinnen hebben een eigen kamer of moeten die met hoogstens één ander kind delen. In deze typische Nederlandse eengezinswoningen zal de door Barlett (1997) onderkende risicofactor 'crowding' (het hebben van zo weinig leefruimte dat de onderlinge relaties en de ontwikkeling van het kind negatief worden beïnvloed) niet vóórkomen. Een voor moderne gezinnen risicovoller aspect van huisvesting is de moeilijkheid om vrij en veilig de omgeving van het eigen huis te verkennen en te gebruiken. Voor grote groepen kinderen is de toegang tot het publieke domein beperkt door het gevoerde beleid op het gebied van ruimtelijke ordening. Barlett wijst er op dat in de ouder-kind relatie de overprotectie van ouders zal toenemen, als kinderen door de situatie in de omgeving van hun huis te weinig in staat zijn er zelfstandig op uit te trekken. De combinatie van een kindvriendelijke situatie binnenshuis met een soms onvriendelijke omgeving buitenshuis wordt wel als 'een gouden kooi' aangeduid.

Individualisering

De tendens tot individualisering treft de ouder-kind relatie tweezijdig. Enerzijds positief: er wordt meer rekening gehouden met individuele wensen, behoeften en verlangens van het kind. Deze verhoogde ouderlijke aandacht intensificeert en intimiseert de relatie tussen ouders en kinderen volgens Du Bois-Reymond (1995). Anderzijds lijken kinderen ook negatieve gevolgen van de individualisering te ondervinden. Zo zijn er volgens Wilk en Bacher (1994) meer echtscheidingen, willen ouders aan individuele behoeften op meerdere terreinen voldoen en bestaat de kans dat ze daardoor minder tijd (over)hebben voor hun kinderen.

Voorts leidt volgens Du Bois-Reymond (1991) individualisering in de opvoedingsrelatie tot nieuwe opvoedingshoudingen, zoals een toegenomen zelfreflectie op het eigen handelen, het ingaan op de specifieke gaardheid en behoeften van het individuele kind en geïndividualiseerde opvoedingswaarden. Van den Brink (1997) stelt dat gezin en gezinswaarden hoog in aanzien blijven, ook bij intensivering van het individualisatieproces: individualisering leidt niet per definitie tot een verminderde sociale waardering voor gezinswaarden.

Individualisering leidt tot meer echtscheidingen; een gevalideerde risicofactor. Daarentegen neemt de kans op de aanwezigheid van een fors aantal andere risicofactoren af, zoals 'geen sensitieve, responsieve opvoedingsstijl', 'rigide opvoedingsattitude van ouders', 'afwijzing', 'verwaarlozing', 'ontbreken van warmte, genegenheid, intimiteit en ouderlijke affectie' en 'ontbreken van aandacht'. Ook neemt de kans op de aanwezigheid van een aantal protectieve factoren toe, zoals 'hechte band ouder/kind', 'respect voor het individu' en 'gezinscohesie en warmte'. De toegenomen zelfreflectie van de ouder wordt in de literatuur als een positief kenmerk van de ouder beschouwd, maar niet als gevalideerde protectieve factor genoemd.

Gezinsverhoudingen

Eén van de kenmerken van de veranderende gezinsverhoudingen is dat ouders bewust opvoeden en de 'intrinsieke opvoedingstwijfel' (Doornbal, 1996) maakt hier deel van uit. Zij is van mening dat van moderne ouders een fundamentele bereidheid wordt gevraagd om te reflecteren op de eigen pedagogische smaak en/of stijl en deze zo nodig bij te stellen; ouders vatten dit op als gezonde twijfel,

hetgeen een goede houding voor modern ouderschap wordt gevonden. Brinkgreve en De Regt (1990) veronderstellen dat modern ouderschap ook een dilemma met zich meebrengt: moet je als ouder juist de individualiteit van het kind ondersteunen of moet je sociabiliteit aankweken? Dit dilemma kan volgens hen leiden tot een aantal negatieve consequenties en het ontstaan van ambivalente verhoudingen; dit zijn vaak gezinnen die met veel onderlinge conflicten te kampen hebben, vooral omdat de ouders naar de kinderen toe inconsequent handelen. In deze gezinnen is een toename te zien van de kans op aanwezigheid van risicofactoren als 'inconsistente opvoedingsstijl/ pedagogische onmacht', 'ontbreken van structuur en regels', 'overprotectie', 'frequent schreeuwen, straffen, dreigen', 'rigide opvoedingsattitude ouders', 'overheersen van disharmonie en conflict', 'geen adequate problemsolving technieken' en 'stress bij moeder'. Bewust opvoeden leidt er echter vaker toe dat ouders in toenemende mate een 'sensitieve, responsieve opvoedingsstijl' hanteren, 'ouderlijke steun' en 'discipline' geven. Risicofactoren waarvan de aanwezigheid afneemt zijn 'ontbreken van warmte, genegenheid, intimiteit en ouderlijke affectie' en 'ontbreken van aandacht'.

Volgens Brinkgreve en Van Stolk (1997) is een ander kenmerk van de veranderende gezinsverhoudingen de toename van geïndividualiseerde netwerken. Bij degenen die er in slagen zo'n netwerk op te bouwen, zal dit leiden tot een toename van de aanwezigheid van protectieve factoren als 'een goed sociaal netwerk en sociale ondersteuning van ouders', 'hechte gezinsbanden' en 'gezinsondersteuning'.

Conclusies: risico- en protectieve factoren in het moderne gezin

In dit artikel is getracht de relatie te beschrijven tussen trends in moderne gezinnen en de rol van risico- en protectieve factoren. Hieronder zal een overzicht worden gegeven van de consequenties van trends en de daarbij onderkende verschuivingen van risico- en protectieve factoren.

In tabel 1 en 2 zijn op de horizontale as de trends in gezin en samenleving en op de verticale as de relevante risico- en protectieve factoren op microniveau weergegeven. In de cellen staat de veronderstelde toe- of afname van risico- en protectieve factoren vermeld.

Moderne ouders lijken meer dan ooit een sensitieve en responsieve opvoedingsstijl te hanteren en kunnen diens gevolge worden gekarakteriseerd als competente, liefhebbende, geduldige en goed geïntegreerde ouders. De relatie is warm en genegen en de opvoedings sfeer is open en ondersteunend, waardoor ouders een hechte band met hun kinderen onderhouden. Kanttekening is dat door de bewuste keuze voor kinderen en de affectieve opvoedingsstijl het gevaar ontstaat van overprotectie, overmatige betrokkenheid, grote prestatiedruk en te hoge verwachtingen.

Het ergste dat moderne ouders volgens Doornenbal (1996) kan overkomen, is dat 'zij hun eigen agressie en ongeduld niet zodanig kunnen reguleren dat machtsconflicten met hun kinderen vermeden kunnen worden. Deze zelfregulering wordt geschraagd door de angst van ouders dat hun kinderen hen dit later zullen "terugbetalen" met liefdesonthouding en gebrek aan vertrouwen. En dat is het ergste dat moderne ouders kan overkomen, want zij investeren niet in hun kinderen om economische maar om affectieve redenen'.

Ook op meso- en exoniveau is een toename c.q. afname van de kans op de aanwezigheid van risico- en protectieve factoren te veronderstellen. In tabel 3 wordt hier een overzicht van gegeven.

Risico- en protectieve factoren in moderne gezinnen: reden tot optimisme of reden tot pessimisme?

Tabel 1. Verschuiving van risicofactoren op microniveau ten gevolge van trends

	Trends in gezin en samenleving								
	Van bevel naar onderhandeling	Toename diversiteit	Kleinere gezinnen	Latere leeftijd eerste zwangerschap	Toename combinatie zorg en werk	Betere huisvesting	Toename individualisering	Bewuster opvoeden moderne gezinnen	Bewuster opvoeden ambivalente gezinnen
Risicofactoren op microniveau									
<i>Karakteristieken opvoeders:</i>									
Inconsistente opvoeding, ped. onmacht	toename								toename
Geen sensitieve, responsieve opv.stijl	afname		afname				afname	afname	
Ontbreken van structuur en regels	afname								toename
Stress bij moeder					toename				toename
Rigide opvoedingsattitude ouders	afname						afname		toename
Geen adequate problemsolving technieken									toename
Beperkte opleidingsgraad ouders				afname					
<i>Opvoeder-kind interactie:</i>									
Grote prestatiedruk, hoge verwachtingen	toename			toename					
Afwijzing							afname		
Verwaarlozing							afname		
Ontbreken van warmte, affectie enz.	afname			afname			afname	afname	
Ontbreken van aandacht			afname				afname	afname	
Overprotectie	toename		toename	toename		toename			toename
Frequent schreeuwen, straffen, dreigen	toename								toename
Ontbreken van toezicht	afname								
Commanderen	afname								
Overmatige betrokkenheid	toename		toename						
Fysiek straffen	afname								
<i>Overige factoren binnen het gezin:</i>									
Eenoudergezin		toename							
Een ongewenst kind zijn			afname	afname					
Conflictueuze relatie broertjes of zusjes		toename	afname*						
Vervangende ouder		toename							
Afwezigheid andere verzorgers		toename							
Echtscheiding		toename					toename		
Grote gezinnen			afname						
Geboorte broertje of zusje			afname						
Instabiele gezinssam./ wisselende ouders		toename							
Ontbreken van gezamenlijke activiteiten					toename				
Positie kinderen in gezin (tussenkinderen)			afname						
Overheersen van disharmonie en conflict		toename							toename
Crowding			afname			afname			

* bij enig-kinderen

Tabel 2. Verschuiving van protectieve factoren op microniveau ten gevolge van trends

	Trends in gezin en samenleving						
	Van bevel naar onderhandeling	Toename diversiteit	Kleinere gezinnen	Latere lft. eerste zwangerschap	Toename individualisering	Bewuster opvoeden moderne gezinnen	Toename individualisering netwerken
Protectieve factoren op microniveau							
<i>Karakteristieken opvoeders:</i>							
Competente, geduldige enz. ouders				toename			
Consequente regelgeving	toename						
Ondersteunende, open opvoedings sfeer	toename						
<i>Opvoeder-kind interactie:</i>							
Goede relatie met ouders/ouderlijke steun	toename					toename	
Hechte band ouder/kind					toename		
Discipline	toename					toename	
Respect voor individu	toename				toename		
<i>Overige factoren binnen het gezin:</i>							
Positieve relatie met broertjes/zusjes			afname*				
Hechte gezinsbanden							toename
Gezinscohesie en warmte	toename			toename	toename		
Ouders die bij elkaar passen		toename					

* bij enig-kinderen

Op exoniveau blijkt vooral de toename van het aantal werkende moeders van belang in het kader van het moderniseringsproces. Daarnaast is er een polarisatie waarneembaar van de economische positie van gezinnen: enerzijds de gezinnen met tweeverdieners die hun economische situatie zien verbeteren en anderzijds de eenoudergezinnen die vaker de kans op armoede lopen.

Aan de hand van trends die zich voordoen in moderne gezinnen zijn vele risico- en protectieve factoren de revue gepasseerd. Duidelijk is geworden dat er ten gevolge van het moderniseringsproces verschuivingen te onderkennen zijn in de aanwezigheid van deze factoren. Echter, het aantal risico- en protectieve factoren dat hierbij betrokken blijkt te zijn, is relatief klein en speelt zich voornamelijk af op microniveau. Een nog kleiner aantal factoren blijkt in relatie gebracht te kunnen worden met meerdere trends.

In de geraadpleegde literatuur wordt soms verondersteld dat een variabele, die als een risicofactor is gedefinieerd, bijvoorbeeld 'echtscheiding', in de loop der tijd van aard is veranderd waardoor het effect van deze variabele op de ontwikkeling van het kind ook zou zijn veranderd. Dit blijken echter weinig empirisch gevalideerde uitspraken te zijn en dienen dus nader te worden onderzocht. Ook de vraag of er nieuwe risico- dan wel protectieve factoren ontstaan door veranderingen in de samenleving, is niet met zekerheid te beantwoorden. Verondersteld wordt dat variabelen als 'enig-kind zijn', 'zelfreflectie ouder' of 'opvoedingsondersteuning vanuit de overheid' van invloed zijn op de ontwikkeling van het kind. Om zekerheid te krijgen, zullen deze variabelen moeten worden geoperationaliseerd en wetenschappelijk onderzocht om ze als risico- of protectieve factor te kunnen valideren.

Tabel 3. Verschuiving van risico- en protectieve factoren op meso- en exoniveau ten gevolge van trends

	Trends in gezin en samenleving					
	Latere lft. eerste zwangerschap	Comb. zorg en werk	Fin. sit.: toename tweeverdieners	Fin. sit.: toename eenoudergezinnen	Coll. voorz.: lagere uitkering	Toename individualisering netwerken
Protectieve factoren op mesoniveau						
Gezinsondersteuning						toename
Risicofactoren op exoniveau						
Lage SES				toename		
Armoede				toename	toename	
Werkende moeder		toename	toename			
Soc. isolatie ouders/ gebrekkig netwerk				toename		
Protectieve factoren op exoniveau						
Hoge SES	toename		toename			
Goed soc. netwerk en ondersteuning						toename

Het moderne gezin in de toekomst

In dit artikel is getracht een antwoord te vinden op de vraag welke risico- en protectieve factoren in de moderne Nederlandse gezinnen in de afgelopen decennia van invloed zijn op het opvoedingsgedrag en uiteindelijk op het kind.

Modernisering is een proces dat wisselend is beoordeeld (Bakker et al., 1995). In discussies over opvoeden is vaak een optimistische of een pessimistische toon te beluisteren. De pessimistische visie wijst bijvoorbeeld op een toenemende opvoedingsonzekerheid bij ouders die zijn oorsprong zou vinden in bijvoorbeeld het wegvallen van het familieverband of in een teveel aan tegenstrijdige opvoedingsadviezen waar ouders mee bestookt zouden worden. Het toenemend individualisme, zich onder andere uitend in een verhoging van het aantal gezinnen waarvan beide ouders betaald werk verrichten, zou leiden tot steeds meer onopgevoede kinderen die de algemeen geaccepteerde normen en waarden van de Nederlandse samenleving niet meer wensen te onderschrijven. Er wordt gewezen op de teloorgang van het traditionele gezin, waarmee gezagsgetrouwheid, saamhorigheid en onzelfzuchtigheid zou verdwijnen. Nieuwe samenlevingsvormen, zoals eenoudergezinnen, vervangen dit traditionele gezin. Tegenover deze pessimistische geluiden staan echter ook meer optimistische stellingnames. Er wordt op gewezen dat mannen en vrouwen steeds bewuster en gemotiveerder aan het ouderschap beginnen, waardoor het opvoeden van kinderen juist meer tot zijn recht zou komen dan ooit eerder het geval was (Rispen et al., 1996). In de moderne opvoeding wordt rekening gehouden met de gevoelswereld en individuele behoeften en eigenschappen van kinderen (Bakker et al., 1995).

Hebben de optimisten gelijk of de pessimisten? In dit artikel is naar voren gekomen dat de bewuste keuze van ouders voor kinderen leidt tot een grote motivatie voor het ouderschap, die tot uitdrukking komt in de wens om affectief, weloverwogen en reflectief op te voeden. Risico's zullen altijd aanwezig blijven, maar in het licht van de karakteristieken van ouders en de situatie binnen het gezin, lijkt zich een trend af te tekenen die de optimistische visie ondersteunt. Dit positieve beeld heeft betrekking op de abstracte sociologische categorie van het moderne gezin. Echter, niet alle gezinnen profiteren van de gezinsmodernisering.

Er zijn vele gezinnen die, in samenhang met bijvoorbeeld armoede of marginalisatie, te maken hebben met vele risicofactoren en weinig protectieve factoren. De indruk mag niet ontstaan dat het met de ontwikkelingsmogelijkheden van de kinderen in deze gezinnen wel meevalt.

Literatuur

- Avort, A. van der, Cuyvers, P., & Hoog, K. de (1996). *Het Nederlandse gezinsleven aan het einde van de twintigste eeuw*. Den Haag: Nederlandse Gezinsraad.
- Bakker, K., Bogt, T. ter, & Waal, M. de (1995). *Opgroeien in Nederland* (2^e druk). Utrecht: De Tijdstroom/NIZW.
- Balen, F. van (1995). De ouder-kind relatie na InVitroFertilisatie (IVF). *Nederlands tijdschrift voor de psychologie*, 50, 10-14.
- Barlett, S. (1997). Housing as a factor in the socialization of children: a critical review of the literature. *Merrill-Palmer Quarterly*, 43, 169-198.
- Beer, J. de (1997). Het gezin in de volgende eeuw. In P. Cuyvers & J. Latten (red.), *Alleen of samen? Individu en gezin in de toekomst* (pp. 23-37). Den Haag: Nederlandse Gezinsraad en Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Bois-Reymond, M. du (1991). Opvoedingshoudingen intergenerationeel bekeken. In J.R.M. Gerris (red.), *Gezinsontwikkeling* (pp. 55-87). Amsterdam/Lisse: Swets & Zeitlinger;
- Bois-Reymond, M. du (1992). *Onderhandelingsculturen in gezinnen. Een onderzoek naar verzelfstandigingsprocessen van kinderen*. PCOJ-rapport. Rijksuniversiteit Leiden, Sectie Jongerenstudies en Jeugdbeleid, Leiden.
- Bois-Reymond, M. du (1995). *Het moderne gezin als onderhandelingshuishouden*. Lezing tijdens academische zitting in het kader van de Leerstoel Frans van Mechelen. Leuven: Katholieke Universiteit.
- Bois-Reymond, M. du (1996). Gezin en modernisering. Een problematische relatie voor jongeren? *Pedagogisch Tijdschrift*, 21, 279-293.
- Brink, G. van den (1997). *Hoge eisen, ware liefde: de opkomst van een nieuw gezinsideaal in Nederland*. Utrecht: NIZW.
- Brink, L.T. ten, & Veerman, J.W. (1998). Risicofactoren en protectieve factoren in de ontwikkeling van kinderen en adolescenten. In J.D. Bosch e.a. (red.), *Jaarboek ontwikkelingspsychologie, orthopedagogiek en kinderpsychiatrie* 3 (pp. 13-46). Houten/Zaventem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Brinkgreve, Ch., & Regt, A. de (1990). Het verdwijnen van de vanzelfsprekendheid. *Jeugd en Samenleving*, 20, 5/6, 324-334.
- Brinkgreve, Ch., & Stolk, B. van (1997). *Van huis uit. Een onderzoek naar sociale erfenissen*. Amsterdam: Meulenhoff BV.
- Bronfenbrenner, U. (1986). The ecology of the family as a context for human development. *Developmental Psychology*, 22, 723-742.
- Bronfenbrenner, U. (1993). The ecology of cognitive development: research models and fugitive findings. In R. Wozniak & K. Fischer (red.), *Development in context. Acting and thinking in specific environments* (pp. 3-44). Hillsdale/London: Lawrence Erlbaum.
- Corijn, M. (1996). Gezinsvormen. In R. Cliquet (red.), *Gezinnen in verandering; veranderende gezinnen* (pp. 19-57). Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudie.
- Dam, M. van, & Ijendoorn, M.H. (1990). Zijn kinderen van werkende moeders onveilig gehecht? *Kind en Adolescent*, 2, 71-80.
- Doornenbal, J. (1996). *Ouderschap als onderneming*. Utrecht: Van Arkel.
- Garbarino, J. (1990). The ecology of early risk. In S. Meisels & J. Shonkoff (Eds), *Handbook of Early Childhood Intervention* (p. 81). Cambridge: Cambridge University Press.

- Garnezy, N., & Phipps-Yonas, S. (1984). An early crossroad in research on risk for schizofrenia: the Dorada Beach Conference. In N.F. Watt, E.J. Anthony, L.C. Wynne & J.E. Rolf (Eds.), *Children at risk for schizofrenia: a longitudinal perspective* (pp. 6-18). New York: Cambridge University Press.
- Golombok, S. (1995). Families created by the new reproductive technologies. Quality of parenting and social and emotional development of the children. *Child development*, 66, 285-298.
- Goossens, F.A., & Tavecchio, L. (1989). Effecten van dagopvang. *Tijdschrift voor Jeugdhulpverlening en Jeugdwerk*, 7, 40-47.
- Groenendaal, H.J., Meijer, R.W.J., Veerman, J.W., & Wit, J. de (red.) (1987). *Protectieve factoren in de ontwikkeling van kinderen en adolescenten*. Lisse: Swets en Zeitlinger B.V.
- Hermanns, J.M.A. (1987). Risicofactoren in de ontwikkeling. De rol van de bijsturende omgeving. *Kind en Adolescent*, 8, (2), 49-58.
- Hermanns, J.M.A., & Vergeer, M.M. (1996). Opvoeding en opvoedingsondersteuning. In J. Rispiens, J.M.A. Hermanns & W.H.J. Meeus (red.), *Opvoeden in Nederland*. Assen: Van Gorcum & Comp. B.V.
- Hermanns, J.M.A. (1998). Family risks and family support: an analysis of concepts. In J.M.A. Hermanns & H.R. Leu (Eds.), *Family risks and family support. Theory, research and practice in Germany and in The Netherlands*. Delft: Eburon.
- Hoffman, L.W. (1989). Effects of maternal employment in the two-parent family. *American Psychologist*, 44, 283-292.
- Laucht, M., Esser, G., & Schmidt, M.H. (1997). Waartegen beschermen protectieve factoren? *Zeitschrift für Entwicklungspsychologie und Pädagogische Psychologie*, 3, 260-270.
- Peeters, J., & Woldringh, C. (1993). *Leefsituatie van kinderen tot 12 jaar in Nederland*. Nijmegen: ITS.
- Peeters, J., & Woldringh, C. (1994). *Kinderen. Van privé-zorg naar overheidsbeleid*. Utrecht: SWP.
- Ploeg, J.D. van der, & Scholte, E.M. (1990). *Lastposten of slachtoffers van de samenleving?* Rotterdam: Lemniscaat b.v.
- Ploeg, J.D. van der, Scholte, E.M., & Nijkerk, J.H. (1990). *Probleemgedrag en tijdstip van interventie. Het sociaal-ecologisch model*. Leiden: Universiteit van Leiden.
- Praag, C.S. van, & Niphuis-Nell, M. (1997). *Het gezinsrapport*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Rispiens, J., Goudena, P.P., & Groenendaal, J.J.M. (1994). *Preventie van psychosociale problemen bij kinderen en jeugdigen*. Houten/Zaventem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Rispiens, J., Hermanns, J.M.A., & Meeus, W.H.J. (1996). *Opvoeden in Nederland*. Assen: Van Gorcum & Comp. B.V.
- Rutter, M. (1975). *Helping troubled children*. New York: Plenum Press.
- Sameroff, A. (1985). Environmental factors in early screening of children at risk. In W. Frankenburg, R. Emde & J. Sullivan (Eds.), *Early identification of children at risk* (pp. 21-44). New York: Plenum Press.
- Sameroff, A., & Fiese, B. (1992). Transactional regulations and early intervention. In S. Meisels & J. Shonkoff (Eds.), *Handbook of early childhood intervention*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sameroff, A., Seifer, R., Baldwin, A., & Baldwin, C. (1993). Stability of intelligence from preschool to adolescence: The influence of social and family risk factors. *Child Development*, 64, 80-97.
- Swaan, A. de (1982). Uitgaansbeperving en uitgaansangst. Over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding. In A. de Swaan (red.), *De mens is de mens een zorg* (pp. 81-115). Amsterdam: Meulenhoff.
- Vandell, D., & Ramanan, J. (1992). Effects of early and recent maternal employment on children from low-income families. *Child Development*, 63, 938-949.
- Veerman, J. (1988). Bedreigende en beschermende factoren in de gezinsomgeving. In P. Goudena, J. Groenendaal & F. Swets-Gronert (red.), *Kind in geding*. Leuven/Amersfoort: Acco.

- Wilk, L., & Bacher, J. (1994) (Hrsg.). *Kindliche Lebenswelten; Eine sozialwissenschaftliche Annäherung*. Opladen: Leske + Budrich.
- Yoshikawa, H. (1994). Prevention as cumulative protection: Effect of early family support and education on chronic delinquency and its risks. *Psychological Bulletin*, 115, 28-54.